

ANA STANIĆEVIĆ

Um tilurð hnatta og handsaumaðra útgáfna Stærstu spurningarnar og minnstu forlögin

Ljóðaupplestur: Rithöfundur situr við borð, opnar bók og flettir henni til að finna rétta ljóðið. Blöðin eru laus og hann skoðar fyrst eitt og síðan annað. Hann velur á endanum ljóð sem fellur að smekk hans, horfir á blaðið og um leið og hann dregur andann til þess að lesa færir hann blaðið að munnum og bítur, tyggur. Hann er hugsí og eins og hann smakki á hverju orði áður en hann kyngir því. Hann bítur aftur og tyggur, þangað til hann er búinn að borða allt blaðið og kyngja síðasta orðinu í ljóðinu. Hann stingur hinum blöðunum aftur inn í bókina og lokar henni.

Hér er lýst gjörningi danska rithöfundarins og listamannsins Mortens Søndergaard. Gjörningurinn var tekinn upp á myndband og gefinn út á vegum danska örforlagsins Laboratoriet for Æstetik og Økologi (Tilraunastofa í fagurfræði og vistfræði). Um er að ræða „upplestur“ úr ljóðabókinni *Sugar Poems* (*Sykurljóð*, 2017)¹ eftir höfundinn. Bókin er gerð úr sykri og var gefin út í 40 eintökum. Ljóðabókin er hluti af stærra verkefni höfundarins, sýningunni *Sugar Theater* (*Sykurleikbús*, 2017–2018),² sem rannsakar áhrif sykurs á líkama mannsins og er unnið í samstarfi við sama örforlag, Heilsu- og læknisfræðideild Kaupmannahafnarháskóla og Læknisfræðisafnið. Þetta er dæmi um verk sem brýtur upp hefðbundnar hugmyndir um hvað bók, bókmenntir eða upplestur eru. Verk af þessum toga má finna víðar hjá örförögum samtímans sem byggja iðulega á annarri aðferðafræði en stóru forlögin, leitast við að endurskilgreina sjálfa útgáfustarfsemina og sprengja

¹ „Sugar Poems“, *Laboratoriet for Æstetik og Økologi*, sótt 15. júlí 2020 af <http://www.labae.org/past#/sugarpoems>.

² „Sugar Theater“, *Laboratoriet for Æstetik og Økologi*, sótt 15. júlí 2020 af <http://www.labae.org/past#/sugar-theater>.

ramma bókmenntahugtaksins. Þau varpa ljósi á það stærra samhengi sem hér verður rætt, það er að segja breytingar hjá bókaforlögum á tímum vistfræðilegrar kreppu.

Hér vaknar óhjákvæmilega sú spurning hvort pláss sé fyrir bókmenntir, eins og við höfum þekkt þær, á mannöld (e. *anthropocene*)³ þegar loftslagsbreytingar af mannavöldum ógna framtíð okkar og boða endalok þeirrar heimsmyndar sem við þekkjum. Mannkyninu og lífsstíl þess stendur ógn af hlýnun jarðar og afleiðingum hennar. Loftslagsbreytingar geta ekki einungis leitt til hamfara, heldur getur afleiðingin orðið sú að jörðin verði ekki lengur byggileg fyrir mannfólkið. Því er vert að spyrja: Er hægt, og yfir höfuð forsvaranlegt, nú á dögum að skrifa bókmenntir sem fjalla ekki um hlýnun jarðar og hvetja ekki til dáða? Danski rithöfundurinn Lars Skinnebach gaf út bókina *Øvelser og rituelle tekster (Æfingar og helgisíðatextar)*, hjá örforlaginu After Hand, en á bókarkápunni mátti finna eftirfarandi yfirlýsingu: „List sem fjallar ekki um vistkreppu, er ekki þess verð að um hana sé fjallað.“⁴ Skinnebach gaf einnig út bókina í takmörkuðu upplagi, sem innihélt samning sem hver og einn kaupandi þurfti að skrifa undir og lofa þannig að hán myndi einungis kaupa grænmeti næstu fimm daga.⁵ Þessi krafa um pólitíska merkingu og gagnrýna vistfræðilega afstöðu hefur sett svip sinn á bókmenntir þessarar aldar.

Í framhaldi af þessum bollaleggingum má taka umræðuna skrefi lengra og spyrja hvort og þá hvernig bókmenntakerfið taki breytingum við slíkar aðstæður. Hvernig bregst kerfið við einokun stóru forlaganna, sem frá sjónarhóli örforlaga flæða yfir bókamarkaðinn með fjöldaframleiddum varningi rétt eins og jörðin yfirfyllist vegna ofneyslu manna? Eitt svarið við þessu ástandi er gríðarlegur vöxtur í útgáfu örforlaga sem verða æ fleiri með hverju árinu sem líður. Slík forlög fara gegn straumnum en starfsemi þeirra grundvallast á breyttu viðhorfi til bókmennta, bókaútgáfu og bókarinnar sem slíkrar. Sameiginlegt einkenni þeirra er andóf og aðgerðahyggja. Þau vinna út frá hefð framúrstefnunnar og stefna að því að umbylta ríkjandi fagurfræði

³ Um mannöld, póst-húmanisma og ný-efnisleika má fræðast nánar í þemahefti *Ritsins 1/2020, Náttúrubvörf. Samband fólks og dýra*, gestaritstjórar Kristinn Schram og Katla Kjartansdóttir.

⁴ Lars Skinnebach, *Øvelser og rituelle tekster (folkeudgaven)*, Rinkøbing: After Hand, 2011, baksíða. Frumtextinn: „Kunst der ikke beskæftiger sig med klimakrisen er ikke værd at beskæftige sig med“.

⁵ Mette Valbjørn Skøtt og Sine Ivic, „Kunsten skal få folk til at ændre adfærd“, *dr.dk*, 2011, sótt 15. júlí 2020 af <https://www.dr.dk/nyheder/kultur/kunsten-skal-faa-folk-til-aendre-adfaerd>.

og menningarstraumurum. Hefðbundna stöðu Danmerkur sem miðstöðvar og drifkrafts nýrra fagurfræðilegra strauma á Norðurlöndum má rekja aftur til tímabils sögulegu framúrstefnunnar, þegar Kaupmannahöfn var mikilvægur mótsstaður danskra, norskra, sænskra, íslenskra og ekki síst alþjóðlegra listamanna. Leið nýrra strauma í bókmenntum og listum lá þannig jafnan um Kaupmannahöfn.⁶ Staðan er ekki mjög breytt í dag. Danmörk, einkum Kaupmannahöfn, gegnir áfram lykilhlutverki sem miðstöð nýrra listrænna strauma á Norðurlöndum, ekki síður í örforlagaheiminum en á öðrum sviðum.

Þær breytingar sem verða á bókmenntavettvanginum með tilkomu örforlaga ganga út á áherslur sem lagðar eru á: bókverk, takmarkað upplag, tilraunakennd form og fagurfræði, stefnumarkandi texta og gjörninga og loks annars konar dreifingu verka. Örforlögin standa í andófi gegn meginstraumum og einokun stórforlaga, sem talin eru einkennast af fjöldaframleiddum bókum og einsleitara bókmenntaúrvali. Örforlögin snúa sér að útgáfu þess sem þau kalla „gæðabókmenntir“, annaðhvort eftir nýja höfunda eða eldri og gleymda höfunda, stundum með áherslu á þýðingar verka eftir erlenda höfunda. Samvinnan við höfundinn er mjög nán og verkið er oft handgert eða vandlega hannað. Útgefendurnir starfa sjálfstætt og því er dreifing bóka gjarnan óhefðbundin og fer ýmist fram í útgáfuhófi, á bókamessum eða hjá útgefandanum sjálfum, sem oftast hefur í för með sér að lesandinn verður að þekkja til viðburðanna eða örforlaganna til þess að geta nálgast eintak af verkunum. Þessi stefnubreyting á menningarvettvanginum er í takt við svokallaða valsældarhyggju (e. *alternative hedonism*) sem er nýr lífsstíll og einkennist af aukinni vistfræðilegri vitund og felur í sér að einstaklingur finnur nautn í því að neyta minna og á annan hátt. Í þeim andkapítalísku viðhorfum sem setja mark sitt á hugmyndafræði örforlaga koma undirstöðuhugmyndir valsældarhyggjunnar fram. Segja má að sú afstaða sem hér birtist sé runnin frá efra lagi hinnar menntuðu millistéttar, því það er einkum þessi hópur sem nýtur hins nýja vinsæla lífsstíls og er upptekinn af „gæðabókmenntum“. Ef smekkur þessa hóps er tekinn til athugunar mætti segja að gæðin séu að mörgu leyti skilgreind út frá loftslagsafstöðu eða -inntaki verks. Í þessu

⁶ Hubert van den Berg og fleiri, „Preface“, *A Cultural History of the Avant-garde in the Nordic Countries 1900-1925*, ritstjórar Hubert van den Berg, Irmeli Hautamäki, Benedikt Hjartarson, Torben Jelsbak, Rikard Schönström, Per Stounbjerg, Tania Ørum og Dorthe Aagesen, Amsterdam og New York: Brill Rodopi, 2016, bls. 9–17, hér bls. 11.

felst táknrænt auðmagn í menningu samtímans.⁷ Þessi hópur tilheyrir fyrsta heiminum, hefur möguleika á vali og getur breytt neysluvenjum sínum. Kate Soper, sem kynnti hugtakið valsældarhyggja, segir meðal annars: „[a]ndkapítalísk siðfræði og stjórnmal eiga þess vegna ekki aðeins að höfða til fórnfýsi, samúðar og umhverfisáhyggja, heldur einnig til sjálfsánægju með að neyta á annan hátt: til nýrrar neysluerótíkur eða „sældarhyggjuímynda““.⁸ Þessi nýja neyslumenning endurspeglast í hræringum innan bókmenntakerfisins, samtímis því sem nýjar leiðir til að neyta bókmennta og bóka verða til.

Í eftirfarandi umfjöllun mun ég leitast við að sýna fram á að starfsemi örforlaga er ein skýrasta og athyglisverðasta birtingarmynd nýrrar umhverfisverndarorðræðu í bókmenntum Norðurlanda. Ég mun færa rök fyrir tveimur ólíkum birtingarmyndum innan starfsemi örforlaga sem tengjast þessari orðræðu: a) tengsl við hefð bókverka, notkun á náttúrulegum, endurunnum og niðurbrjótanlegum efnum og áhersla á það sem snýr að hinni efnislegu framleiðslu og dreifingu; b) náttúra sem inntak í verkunum. Til að lýsa þessum birtingarmyndum mun ég nota sem dæmi danska örforlagið Laboratoriet for Æstetik og Økologi og rekja þannig efnið til röklegrar niðurstöðu, bæði með tilliti til efnis og inntaks. Með hliðsjón af þessu forlagi mun ég kynna þrjá þætti í aðferðum örforlaga sem snúa að fagurfræði, stefnumörkun og gjörningum, en þættirnir nýtast til að raða niður og lýsa starfsemi örforlaga almennt. Flokkunina mun ég einnig nota til að varpa ljósi á önnur norræn örforlög sem einkennast af sömu vistfræðilegu áherslum og Laboratoriet for Æstetik og Økologi, þótt þær komi ekki endilega fram á öllum sviðum starfseminnar.

Vissulega er brýnt að velta fyrir sér hvort bókmenntir sem vistvænn lífsstíll og starfsemi örforlaga skili einhverju til loftslagsmála, en sú spurning er ekki hluti af þeirri rannsókn sem hér er gerð grein fyrir. Hér er fremur leitast við að greina starfsemi örforlaganna til að öðlast skilning á lykilhlutverki þeirra sem birtingarmynd hinnar nýju umhverfisverndarorðræðu innan norræns bókmennta- og menningarvettvangs. Einnig mun ég setja starfsemi örforlaganna í samhengi við valsældarhyggju og upplifunaræði samtímans og sýna hvernig þau ríma saman. Ég mun skoða bókaútgáfu út

⁷ Pierre Bourdieu, *Distinction – A Social Critique of the Judgement of Taste*, þýðandi Richard Nice, London: Routledge og Kegan Paul, 1984 (í frummáli á frönsku 1979).

⁸ Kate Soper, „Alternative Hedonism, Cultural Theory and the Role of Aesthetic Revisioning“, *Cultural Studies* 22: 5/2008, bls. 567–587, hér bls. 571. Frumtextinn: „[a]n anti-consumerist ethic and politics should therefore appeal not only to altruistic compassion and environmental concern but also to the more self-regarding gratifications of consuming differently: to a new erotics of consumption or hedonist ‘imaginary’“.

frá nýjum neysluháttum og sýna fram á að vöxtur örforlagastarfseminnar á síðustu árum er einn angi hinnar nýju valsæðarhyggju. Með öðrum orðum, vistfræðivitund og nautn sem er fólgin í öðruvísi neyslunum og gengur oft út á umhverfissvænni og minni neyslu, fellur vel við áhuga á takmörkuðu upplagi bókverka úr umhverfissvænum efnum. Aðrir þættir örforlagastarfseminnar, svo sem dreifing bóka sem oftast er beinni og persónulegri hjá örforlögum (ósjaldan kaupir lesandinn beint af útgefandanum, rithöfundinum eða á bókahófi), eru einnig í samræmi við valsæðarhyggju og kröfu neytenda um að fá vörur „beint frá býli“, sem andsvar við fjöldaframleiðslu.

Laboratoriet for Æstetik og Økologi

Örforlög skilgreini ég sem sjálfstæð forlög sem stefna ekki að arðsemi og starfa fremur eftir framúrstefnuhefð sem stefnir að umbyltingu ríkjandi fagurfræði og menningarstrauma.⁹ Þau spretta upp sem viðbrögð við einokun stóru forlaganna sem verða æ stærri og kaupa upp minni forlög. Þetta leiðir til þess að stórforlög verða svo stór að þau telja sig hvorki geta leyft sér að gera tilraunir, né að gefa út bækur sem eru ekki öruggar metsölubækur. Þetta rýrir úrval og fjölbreytni í bókaútgáfu og hjá sjálfstæðum forleggjurum birtist þörf fyrir að takast á við það sem rúmast ekki innan meginstraumsins.¹⁰ Til þess að geta tekið afstöðu gegn stórforlögum og um leið staðsett sig innan menningarvettvangsins þurfa örforlög að beita ákveðnum

⁹ Örforlög hafa verið skilgreind á ýmsa vegu í gegnum tíðina, sjá til dæmis: John B. Thompson, *Merchants of Culture. The Publishing Business in The Twenty-First Century*, Cambridge: Polity, 2010; Charles Bernstein, „Provisional Institutions. Alternative Presses and Poetic Innovation“, *Arizona Quarterly* 51: 1/1995, bls. 133–146; Loss Pequeño, *Small Press. An Annotated Guide*, Westport: Greenwood Press, 1992; Donald R. Armstrong, *Book Publishing. A Working Guide for Authors, Editors and Small Publishers*, Texas: D. Armstrong Book Printers and Publishers, 1990; Bill Handerson, „The Small Book Press. A Cultural Essential“, *The Library Quarterly* 54: 1/1984, bls. 61–71. Um skilgreininguna á framúrstefnu, sjá: Peter Bürger, „Sjálfstæði listarinnar og vandi þess innan borgaralegs samfélags“, þýðandi Benedikt Hjartarson, *Ritið* 1/2006, bls. 227–250 (frumrit á þýsku frá árinu 1974); Hal Foster, „Hver er hræddur við framúrstefnuna?“, þýðandi Steinunn Haraldsdóttir, *Ritið* 1/2006, bls. 251–282 (frumrit á ensku frá árinu 1996).

¹⁰ Hjá Gyldendal komu til að mynda einungis út þrjár nýir höfundar árið 2019 eins og ritstjórinn Simon Pasternak ræddi um í viðtali í ríkisútvarpi Danmerkur, 6. janúar 2020, sótt 26. júlí 2020 af: <https://www.dr.dk/radio/p1/kulturen-pa-p1/kulturen-pa-p1-2020-01-06>. Samkvæmt fyrri ritstjóra forlagsins, Johannes Riis, eru ljóðabækur, þýðingar og tilraunakenndar bókmenntir yfirleitt af mikil áhætta fyrir forlagið en Riis sagðist í fyrirlestri vera feginn að örforlögini komi í staðinn og taki þessi verkefni að sér (samanber fyrirlestur haldinn á árlegum fundi Bókmenntastofnunar á Hald Hovedgaard 14. september 2019).

aðferðum. Með hliðsjón af þeim aðferðum sem þau beita má flokka flest örforlög út frá þremur meginþáttum sem virðast vera mikilvægastir fyrir sjálfsmynd þeirra og mótun. Jafnan má greina alla þrjá þættina í ímynd örforlaga, en stundum er einn þáttur mest áberandi og meiri áhersla lögð á hann en aðra. Þessir þrír meginþættir bjóða upp á eftirfarandi flokkun að mínu mati: aðferðir sem snúa að *fagurfræði*, *stefnumörkun* og *gjörningum*. Fagurfræðilegi þátturinn einkennist oft af „gerðu það sjálfur“ aðferð sem felst meðal annars í handsaumuðum útgáfum, seríufagurfræði, efnisúrvali, litlum bókum, takmörkuðu upplagi, tölusettum eintökum og handskrifuðum bókum. Stefnumarkandi þátturinn markast venjulega af ákveðnu efni, endurútgáfum á „gleymdum“ þýddum bókmenntum, oft bókmenntum kvenhöfunda, útgáfum eftir nýja höfunda eða ný skáld, útgáfu á „litlum“ bókmenntaformum, útgáfu undir „nýjum“ greinarheitum eða útgáfu undir dulnefni. Gjörningsþátturinn einkennist af útvíkkun bókmenntanna eða bókverksins, sýningum, margmiðlun, áherslu á útgáfuhóf og gjörningum sem þeim fylgja. Þættirnir skarast oftast og fléttast saman, enda nota flest örforlög fleiri en eina af þessum þremur aðferðum til að staðsetja sig markvisst á jaðri menningarvettvangsins í andófi gegn stórum forlögum.¹¹

Sum örforlaganna einkennast af manndarhugsun og vinna innan hins vistfræðilega ramma, jafnt með tilliti til inntaks verkanna og útgáfuaðferða. Aðgerðastefna er einkennandi fyrir örforlögin og fellur vel að ímynd þeirra. Eitt þeirra örforlaga sem tilheyrir þessari hefð með augljósum hætti er Laboratoriet for Æstetik og Økologi. Það gefur út bækur og skipuleggur sýningar sem hverfast um eitt meginþema: framtíð án manna. Sýningarnar kallast „sýningarvettvangur fyrir tilurð hnatta“ (d. „en kuratorisk platform for planetariske tilblivelser“). Starfseminni er lýst svona á vefsíðu örforlagnsins:

Við vinnum með sýningar, útgáfur og samtöl á þverfaglegu sviði tenginga á milli greina, tegunda, radda. Óháð greinategundum sveimar þetta um í margþættum og samofnum frásögnum ólíkra tegunda. Við reynum að halda okkur við hið torvelda með því að kynna meira-en-mannlegar sögur, af því að við trúum á þær sem græðandi starfsemi á særðum hnetti.¹²

¹¹ Sjá nánar um aðferðir fleiri norræna örforlaga tuttugustu og fyrstu aldar í: Ana Stanićević, „Investigative Infrastructures. Nonfiction – Nordic Small Presses of the Twenty-First Century“, *A Cultural History of the Avant-garde in the Nordic Countries after 1975*, ritstjórar Tania Ørum, Camilla Skovbjerg Paldam, Laura Luise Schultz og Benedikt Hjartarson, Leiden og Boston: Brill/Rodopi, [væntanleg 2021].

¹² „Hydra“, *Laboratoriet for Æstetik og Økologi*, sótt 17. maí 2019 af <http://www.labae>.

Laboratoriet for Æstetik og Økologi rannsakar bræðinga og fjöltegundir og sprengir mörk hefðbundins forlags. Forlagið framlengir textana og víkkar út verkin. Það skipuleggur sýningar og gjörninga og notast við tilraunakennd form. Forlagið leitast einnig við að afmá mörkin á milli vísinda og bókmennta. Auk þess sem það reynir að má út mörkin á milli tegunda, bæði í textum og í mynd. Mannaldarhugmyndir þess eru sýnilegar á öllum stigum starfseminnar, bæði í efnislegri gerð og inntaki.

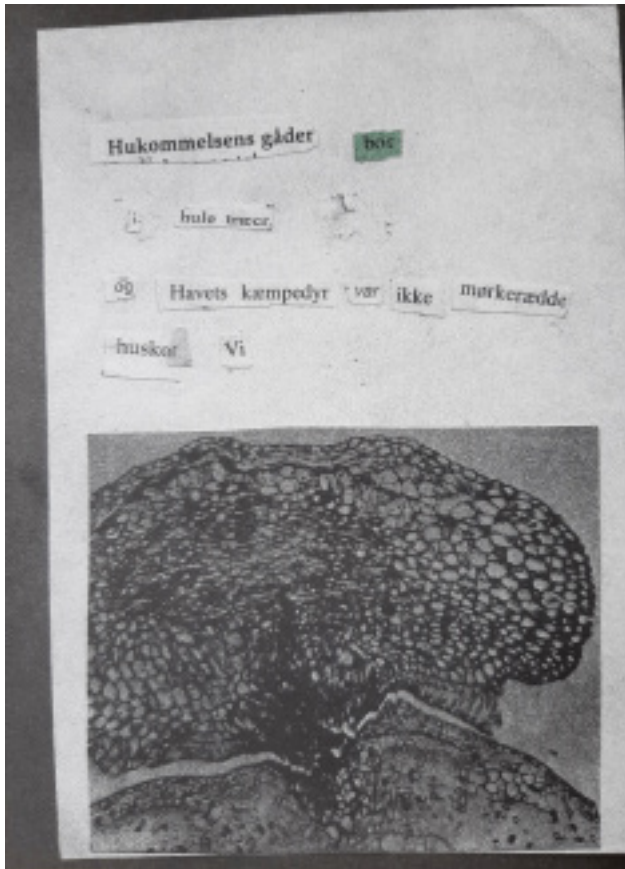
Fagurfræðilega séð eru útgefin verk forlagsins oft búin til úr endurunnum pappír og pappa og við fyrstu sýn eru skilaboðin augljós. Til dæmis er *Bæ-reposetorien om fiktion (Burðarpokakeningin um skáldskap)* eftir Ursulu K. Le Guin í brúnu pappaumslagi og síðurnar eru handsaumaðar saman. Annað verk, *fermenting feminism (gerjunarfemínismi)* eftir Lauren Fournier, lítur úr eins og stúlábók með forsíðu sem er límd saman og handskorin en pappírinn er þunnur og virðist vera endurunninn. Fyrir utan efnið sem notað er í bækurnar fylgja þeim oft aukahlutir. Til dæmis má nefna að bókinni *R.A.W. Assmilk Soap (R.A.W. Asnamjólkursápa)* eftir Karin Bolender, sem var gefin út í takmörkuðu upplagi, fylgdi handgerð sápa. Bókin *Astroökologi (Stjörnuvistfræði)* eftir sænska höfundinn Johannes Heldén kemur í kassa og samanstendur af tveimur hlutum: bók og orðlista sem einnig hafa á sér blæ endurvinnslu, úr brúnum pappa og endurunnum pappír, en þeim fylgir líka börkur beint af tré. Áherslan er oftast en ekki á efni sem er ýmist komið beint úr náttúrunni, endurrunnið eða handgert. Hluturinn gefur færi á að upplifa bókmenntir á annan hátt og setja sig í bein tengsl við náttúru. Útgáfurnar eru jafnan mjög einfaldar, hvítar, litlar bækur sem líkjast bæklingum. Þær eru stílhreinar og mínímalískar með smekklegt þrykk á forsíðunni, oft í svörtu, eða bera einungis titil verks og nafn höfunda(r).

Eitt hinna útgefnu verka er *Natteliv (Nætturlíf)* eftir Marie Hjørnet Nielsen. Verkið er hluti af stærra verkefni, *Hydra*, og kom út á örforlagahátíðinni *Lille Bogdag* árið 2019 „á meðan tunglið var í vatnsbera“ eins og segir á vefsíðu forlagsins. Slíkar tengingar útgáfu við náttúruþyrirbæri eru ekki óal-gengar í starfsemi örforlaga. Íslenska örforlagið *Tunglið* byggist til að mynda á þeirri hugmynd að gefa út bækur á fullu tungli. Tengslin við náttúruna

---

org/hydra (þegar heimasíðan var síðast skoðuð 15. júlí 2020 var tilvunin ekki lengur þar). Frumtextinn: „Vi arbejder med udstillinger, udgivelser og samtaler i et tværfagligt felt af koblinger mellem discipliner, arter, stemmer. Utro mod gener strejfer de omkring i komplekse sammenvævninger af flerartede fortællinger. Vi forsøger at vedblive i det besværlige ved at (re)præsentere mere-end-menneskelige historier, fordi vi tror på disse som potentielle helende praksisser på en såret planet.“

má túlka sem tilraun til að brúa bilið á milli ljóðlistar og náttúru og setja sig í samband við hana. Bókverkið *Natteliv* er safn lausra svartra blaða með klippimyndum sem oft samanstanda af myndum af hinni smágerðu veröld lífvera í vatni og orðum sem eru klippt og límnd saman á blað þannig að þau mynda ljóð. Eitt þeirra lítur svona út:

Ráðgátur minnisins búa
í holum trjám
og risadýr Hafsins voru ekki myrkfælin
munum Við¹³

¹³ Marie Hjørnet Nielsen, *Natteliv*, Kaupmannahöfn: Laboratoriet for Økologi og Æstetik, 2019, engin blaðsíðutöl. Frumtextinn: „Hukommelsens gáder bor / i hule træer / og Havets kæmpedyr var ikke mørkerædde / husker Vi“.

Merkingin er í samræmi við fagurfræði bókverksins, eða með öðrum orðum: fagurfræði bókverksins er úthugsað, speglar inntakið og magnar það upp eða sagt á annan hátt, fagurfræðin er líka inntak verksins og mörkin á milli jaðartextans (e. *paratext*) og texta verksins eru afmáð. Gérard Genette skilgreinir jaðartextann sem þröskuld sem þarf að stíga yfir áður en gengið er inn í verk og gegnir lykilhlutverki fyrir allar viðtökur þess.¹⁴ Það sem mætir lesanda fyrst er margt annað en sjálfur texti verks og það mótar hvernig hann les textann. Þessi markvissa notkun jaðartexta virðist vera ein helsta aðferðin sem örforlög nýta til þess að marka sér sérstöðu á menningarvettvangi.¹⁵ Þetta á við um jaðartexta í útvíkkuðum skilningi,¹⁶ ekki einungis til dæmis káputexta heldur allar hliðar fagurfræðinnar, líka hið stefnumarkandi og hið gjörningsbundna eða performatífa. Með öðrum orðum er jaðartexti ekki bara texti sem fylgir með verki eins og titill og höfundarnafn, heldur líka hönnun, verð og leturgerð þess. Stefnuyfirlýsingar og stefnumarkandi skrif örforlaga almennt, kynningarefni á netinu og viðburðir og gjörningar sem þau skipuleggja eru einnig jaðartextar í þessum skilningi.

Ef við skoðum annan jaðartexta, það er að segja titla verka sem gefin hafa verið út af Laboratoriet for Æstetik og Økologi, kemur *stefnumörkun* augljóslega fram. Titlarnir innihalda oftast en ekki framandi orð og jafnvel nýyrði. Tónninn er fræðilegur en um leið ljóðrænn. Hér má sjá lista yfir útgáfur forlagsins:

- *Biopoesi (Lífjódlist)* – Eduardo Kac
- *Misanthropocæn (Mannhatursöld)* – Joshua Clover og Juliana Spahr
- *Astroökologi (Stjörnuvistfræði)* – Johannes Heldén
- *Andethedens poetik (Ljóðlist annarleikans)* – Joan Retallack
- *Konnets afskaffelse og økoton krig (Afnám kynsins og vistkerfisstrið)* – Juliana Spahr og Joshua Clover

¹⁴ Sjá lykilrit um jaðartexta sem kom út í frumriti á frönsku árið 1987: Gérard Genette, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, þýðandi Jane E. Lewin, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, bls. 2.

¹⁵ Hugtakið „menningarvettvangur“ er hér sótt í kynningar Pierres Bourdieu, sjá meðal annars *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*, ritstjóri Randal Johnson, Columbia University Press, 1993, bls. 37–38; *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*, þýðandi Susan Emanuel, Stanford: Polity Press, 1996, bls. 124.

¹⁶ Jerome McGann, *The Textual Condition*, Princeton: Princeton University Press, 1991, bls. 13.

- *The Great White North* (*Stóra hvíta norðrið*) – a rawlings
- *Protean poetics* (*Skáldskaparfræði hins síkvika*) – Aaron Moe
- *Air Kissing* (*Að loftkyssa*) – Amanda Ackerman
- *R.A.W Assmilk Soap* (*R.A.W asnamjólkursápa*) – Karin Bolender
- *Chicxulub Paem* – Daniel Falb
- *At lege snorefigurer med ledsagende arter: At blive i besværet* (*Að fara í fuglafit undir handleiðslu tegundanna: Að verða áfram í basli*) – Donna Haraway
- *Dear Daughter* (*Kæra dóttir*) – Nanna Lysholt Hansen
- *Bærepoteorien om fiktion* (*Burðarpokakenningin um skáldskap*) – Ursula K. Le Guin
- *fermenting feminism* (*gerjunarfemínismi*) – ritstjóri Lauren Fournier
- *Space Dog Odyssey: The Series* (*Svaðilfarir geimbunds: Serían*) – Honey Biba Beckerlee og Mathias Kryger
- *Vegetabilítiv og ontoSympati* (*Plöntulíf og veruSamúð*) – Jane Benneth
- *Hydrofeminisme: Eller, om at blive en krop af vand* (*Vatnsfemínismi: Eða, að verða vatnslíkami*) – Astrida Neimanis
- *Naboplanter* (*Grannplöntur*) – Sofie Isager Ahl
- *At skabe slægt i det Chthulucæne: Reproducer flerartet retfærdighed* (*Að skapa ætt á Chthuluöld: Endursköpun á fjöltegundaréttlæti*) – Donna Haraway
- *Barokt Teknopatriarkat: Reproduktion* (*Barokk tæknifeðraveldi: Æxlun*) – Paul B. Preciado
- *HEKS (NORN)* – Ursula Andkjær Olsen
- *Another Hole* (*Önnur hola*) – Sara Gebran
- *Sound of Mull* (*Hryggjarhljóð*) – angela rawlings
- *Den krop vi drager omsorg for: Antropo-zoo-genesens figurer* (*Líkaminn í okkar umsjá: Mann-dýra-tilurð*) – Vinciane Despret
- *Natteliv* (*Næturlíf*) – Marie Hjørnet Nielsen
- *Syg kvinde teori* (*Kenning sjúkra kvenna*) – Johanna Hedva
- *Oikonomia: At bringe økonomien tilbage til Jorden* (*Oikonomia: Að koma hagkerfinu aftur til jarðar*) – Vandana Shiva

- *VERDENS (kapitalistiske, hvide overlegenheds heteropatriarkalske, hadefulde ordens) ENDE, en overlevelseshandbog (ENDALOK (hinnar kapitalísku, hvítu, hatursfullu yfirburða heterófæðravelðis-skipanar), handbók til að lifa af) – Zoe Todd*
- *Silkedigte (Silkijód) – Jen Bervin*

Það er nokkuð ljóst við fyrstu sýn að femínismi, pósthúmanismi, fjöltegundir, trans og hinsegin þemu eru í brennidepli í bókmenntunum en einnig vísindaleg nálgun. Þýðingar á fræðilegum og heimspekilegum skrifum eru regla fremur en undantekning. Með því að gefa út sjálfstæðar, litlar, stílhreinar og fagurfræðilega aðlaðandi bækur, kalla verkin á öðruvísi lestur og mögulega á aðra lesendur. Skrifin eru þannig dregin inn á vettvang fagurbókmennta, í þessu gervi verða þau ljóðræn og síðast en ekki síst eru þau dregin inn í sviðsljósið. Aðgerðahyggja forlagsins, sem byggir hugmyndir sínar á skrifum Ursulu K. Le Guin og Donnu Haraway, blasir við. Þær fagurbókmenntir sem koma út á vegum forlagsins liggja jafnvel á mörkum skáldskapar og vísinda. Til dæmis er bókin *Naboplanter (Grannplöntur)* eftir Sofie Isager Ahl fagurbókmenntaverk sem byggir á vitundarlífi plantna. Lífi plantna er þar lýst í smáatriðum með vísindalegum upplýsingum og er þessari aðferð beitt til að lýsa náttúrulegu umhverfi okkar í fjölbreytileika þess. Rithöfundurinn segir í viðtali: „Það er gríðarleg ljóðlist í ljóstillifun“ („Det er en helt enorm poesi i fotosyntesen“)¹⁷ og fjallar um mikilvægi þess að skrifa um plöntur á annan hátt í ljósi hins vistfræðilega hættuástands. Hér er ekki átt við að persónugera eigi plöntur, heldur er fjallað um þeirra eigið raunverulega líf. Það er þessi nýja nálgun með auknu tilfinninganæmi, samlíðun og virðingu fyrir ekki-mannlegum einingum sem er nauðsynleg á tímum loftslagsbreytinga af mannavöldum og verður kannski best tjáð í listum. Annað dæmi er þýðing á texta Jane Bennett, *Vegetal life and ontoSympathy (Plöntulíf og veruSamúð)*, en með aðstoð skálda, bókmenntafræðinga og líffræðinga, reynir hún að útskýra hvernig plöntur og allt plöntulíf getur hjálpað okkur að skilja samkennd í náttúrunni. Hún skoðar plöntur sem hafa eigin vilja og notar til að mynda dæmi frá Darwin um klifurplöntur:

¹⁷ Millie Breyen Hauschildt, „Anemoner, abrikostræer, bregner, cikorie og cypres. Litteraturen skal forbinde os til naturen igen“, *information.dk*, 3. ágúst 2019, sótt 15. júlí 2020 af <https://www.information.dk/kultur/2019/08/anemoner-abrikostraeer-bregner-cikorie-cypres-litteraturen-forbinde-naturen-igen>.

Í þessu skema er fólgin fullyrðing um stefnufestu plantna, þ.e.a.s. sókn plantna í „ferskt loft“, eftirsókn með lágmarks „eyðslu á skipulögðu efni“ og áreynslu. Darwin greinir einnig á milli ýmissa stíla í hreyfingu plantna.¹⁸

Gjörningablið starfseminnar, sem oft er lögð áhersla á, er einnig til marks um hvernig mörkunum á milli bókmennna, lista og vísinda, sem og mörkum sjálfrar forlagsstarfseminnar, er hnikað til. Í upphafi greinarinnar var vísað í verkið *Sugar Poems* eftir Morten Søndergaard sem var hluti af sýningunni *Sugar Theatre*. Í henni var unnið með sykur, bæði sem hráefni og ljóðræna myndhverfingu. Vísindum og ljóðlist var teft saman, vegna þess að ljóðið, eins og Søndergaard lýsir því í ljóðinu hér fyrir neðan, er líka rannsókn sem hefur sína vísindalegu nálgun. Á sýningunni var meðal annars ljóðavél sem orti ljóð og var innblásin af ferli líkamans þegar hann býr til fjöl-

sykrur umhverfis frumur. Ljóðin voru í formi sykurtreja og samsett úr lýsingarorðum sem sótt voru beint í fyrirsagnir í *The Guardian*. Hugmyndin var að sýna hvernig ljóðin – líkt og sykurtré – eru á vissan hátt raktuð í sínu eigin umhverfi og endurspegla það. Á þennan hátt má segja að sykur sé settur fram sem lýsingarorð líkamans.¹⁹

Morten Søndergaard, *Sykurtré*, 2017/2018, mynd af heimasíðu Laboratoriet for Æstetik og Økologi.

¹⁸ Jane Bennett, *Vegetabil liv og ontoSympati*, Kaupmannahöfn: Laboratoriet for Æstetik og Økologi, 2018, bls. 25. Frumtextinn: „Indlejret i dette skema er en påstand om plantens målbevidsthed, dvs. plantens stræben efter ”fri luft” efterstræbt via et minimum af ”forbrug af organiseret stof” og anstrengelse. Darwin skelner også mellem forskellige stilarter for vegetabil mobilitet.“

¹⁹ „Sugar Theater“, *Laboratoriet for Æstetik og Økologi*, sótt 15. júlí 2020 af <http://www.labae.org/past#/sugar-theater>.

Í þessu felst tilraun til að skilja betur ákveðið ferli í náttúrunni og léttu þeirri skömm af sykrinum sem löngum hefur fylgt honum í umræðu um nær-ingarfræði og heilsufar. Þar með er ekki sagt að neikvæð áhrif sykurs hafi ekki verið sýnt en fleiri hliðar sykurs fengu einnig rými á sýningunni, til að mynda voru sýndar ólíkar sögur og hugmyndir um sykur í gegnum árin og hvernig konur í eldhúsum uppgötvuðu að nýta mætti sykur sem geymsluaðferð á matvælum. Þetta má líta á sem tilraun til að endurhugsa söguna, og þær sögur sem sagðar eru, með skýrum femínískum blæ. Auk þess kallar sýningin á endurhugsun vísinda og dregur fram nauðsyn þess að umorða heiminn, eins og Morten Søndergaard orðar það í lykiltexa og ljóðrænum ummælum sýningarinnar:

Samband

Já: Ljóðlist er rannsókn.
 Leið til að takast á
 við það sem er mikilvægast
 undirstöðuatriðin.
 Ljóð taka vísindalega nálgun
 en uppgötvanir eru öðruvísi í ljóðlist.
 Nýtt efni rennur eftir árfarvegi
 heimsins.
 Tungumálið líður áfram og við
 verðum að skrifa ný ljóð.
 Það sem ljóðlistin segir
 verður það sama en við verðum að segja
 það á annan hátt. Heiminn
 verður að umorða.²⁰

²⁰ Sama heimild. Frumtextinn: „Contact / Yes: Poetry is research. / A way of dealing / with what is most important / the fundamentals. / Poems take a scientific approach / but discoveries are different in poetry. / New matter flows along the river bed / of the world. / Language moves on and we / must write new poems. / What poetry says / remains the same but we need to say / it in different ways. / The world / must be reformulated.“

Forlagið hefur staðið fyrir fleiri sýningum og gjörningum á nýliðnum árum. Árið 2015 var *Transspecies – An Assembly Across Species Lines*²¹ (Transtegundir – safn þvert á mörk tegundanna) haldið í Kaupmannahöfn, þar sem fjöldi listamanna rannsakaði mörkin á milli „okkar“ og „þeirra“ á ýmsum formum. Laboratoriet for Æstetik og Økologi tók einnig þátt í tónlistarhátíðinni í Hróarskeldu, *Roskilde Festival*, árið 2017 með eigin hátíð, „Multispecies Festivities“ (Fjöltegundahátíðarhöld),²² en hún var helguð ekki-mannlegum tegundum og beindi sjónum að áhrifum slíkrar tónlistarhátíðar á þau. Þar voru settir upp gjörningar á borð við tilraun til að búa til gagnvirka innsetningu undir heitinu „Human-Tree-Machine“ (Manneskju-tré-vél) til að „tala við“ fjöruútu ára gömul kastaníutré í tölvuspjalli. Verkefnið var unnið í samstarfi margra aðila af ólíkum starfssviðum, allt frá verkfræðingum, myndlistarmönnum, forriturum, líffræðingi og rithöfundum til arkitekts. Þátttaka vísindamanna í þessu listaverkefni er enn og aftur tilraun til að láta það sem áður fyrr var talið óhugsandi og aðskilið, koma saman og skapa nýja möguleika og skilning á náttúru og listum. Segja má að verið sé að bregða vísitandi á leik með þessa margræðni til að sýna fram á nauðsyn þess að allir vinni saman því að við ríkjandi aðstæður er slík samvinna nauðsynleg. Hugsunin er sú að þetta sé leiðin til að öðlast skilning á náttúrunni og það geti vonandi hjálpað okkur að bjarga heiminum í því hættuástandi sem nú ríkir.

Forlagið hefur skipulagt fleiri sýningar en vinnur nú auk þess að stærra verkefni, *Hydra*, sem hefur það að markmiði að rannsaka „tilurð vatns, áföll þvers yfir líkama og haflækningu“ („en udforskning af vandede verdninger, transkropslige traumer og oceanisk healing“).²³ Sem hluta af þessu verkefni hefur sænsk-norska listakonan Malin Bülow unnið gjörninginn *Hydrosphere (Vatnskúla)* og kanadísk-íslenska listakonan angela rawlings gjörninginn *Watery Worldings (Vatnshnettir)*, sem báðir voru settir upp við sjávarsíðuna. Dæmin vitna um þá athygli sem beint er að staðnum. Sýningin er tekin út fyrir hefðbundna hvíta vegg listasafnsins og flutt út í náttúruna, að sjónum, á ströndina. Tvíhyggjan um náttúru og menningu er sett í upp-nám og jöfnuð út.

²¹ „Transspecies – An Assembly Across Species Lines“, *Laboratoriet for Æstetik og Økologi*, sótt 15. júlí 2020 af <http://www.labae.org/past#/transart>.

²² „Multispecies Festivities at Roskilde Festival 17“, *Laboratoriet for Æstetik og Økologi*, sótt 15. júlí 2020 af <http://www.labae.org/past#/roskilde-festival-17>.

²³ „Hydra“, *Laboratoriet for Æstetik og Økologi*, sótt 17. maí 2019 af <http://www.labae.org/hydra> (þegar heimasíðan var síðast skoðuð 15. júlí 2020 var tilvitnunin þar ekki lengur).

Norræn forlög á mannöld

Laboratoriet for Æstetik og Ækologi er dæmi um örforlag sem tekur viðfangsefni manndaldar alvarlega og vinnur meðvitað með þau á öllum stigum starfseminnar. Nefna má dæmi um mörg önnur norræn örforlög með slík sjónarmið að leiðarljósi. Þannig má hér benda á fleiri leiðir en áður hefur verið minnst á sem snúa að *hinu fagurfræðilega* og efnislega. Danska örforlagið *Ekbátana* lýsti því til dæmis opinberlega yfir á félagsmiðlum að það sé komið í samvinnu við KLS PurePrint A/S, sem er ein af þremur prentsmiðjum í heiminum með 100% lífrænt niðurbriótanlegt prent, og kynnti með stolti að allar framtíðarútgáfur verði prentaðar þar.²⁴ Árið 2018 gaf íslenska örforlagið *Tunglið* út bók eftir Dag Hjartarson, *Því miður*, sem var kolefnisjöfnuð.²⁵ Hægt var að panta bókina hjá útgefanda á netinu, þar sem gagnrýni á neylusamfélagið var tekin skrefinu lengra með írónískri Domino's pizzu-myndhverfingu, sem einnig prýddi bókarkápuna. Hægt var að fá tvennutilboð á bókinni og spara 1 íslenska krónu eða velja kantolíu. Í lok pöntunar var gefinn kostur á að kolefnisjafna bókina fyrir 200 íslenskar krónur.²⁶ *Meðgönguljóð*, ljóðabókasería sem síðan hefur þróast yfir í íslenska örforlagið *Partus*, samanstendur af handsaumuðum bókum og smásagnaserían, *Meðgöngumál*, ber merki endurunninnar fagurfræði í formi lítilla bóka með kápum sem gerðar voru úr brúnum, endurunnum pappa.²⁷ Litlar bækur, af þessu tagi, eru alls ekki óalgengar í örforlagaheiminum. Þannig hefur danska örforlagið Organiseret Vold Begået Imod Den Almindelige Tale²⁸ til að mynda gefið út svipaðar handsaumaðar bækur og árið 2012, á sýningunni *Kunst og boger (List og bækur)*, efndi það til gjörnings þar sem for-

²⁴ „Forlaget Ekbátana“, *Facebook*, 7. september 2019, sótt 15. júlí 2020 af <https://www.facebook.com/forlagetekbatana/>.

²⁵ Ragna Gestsdóttir, „Ný kolefnisjöfnuð bók frá Degi Hjartarsyni“, *DV*, 29. október 2018, sótt 15. júlí 2020 af <https://www.dv.is/fokus/2018/10/29/ny-kolefnisjofnud-bok-fra-degi-hjartarsyni/>.

²⁶ Hlekkur til að panta bókina: <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLS-ftHSbcuzQLHeVRvSgI-8FhthZKc8IMNjNidvPEoD0EmfdlyQ/viewform>.

²⁷ Um notkun jaðartextans í starfsemi norrænna örforlaga, sérstaklega íslensku örforlaganna *Meðgönguljóða* og *Tunglsins* má lesa meira í: Ana Stanićević, *Hið föla skin tunglsins blífur engum: jaðarfræðirit. Jaðartexti norrænna örforlaga í samtímanum*, meistararitgerð í Norðurlandfræðum við Háskóla Íslands, 2017, aðgengileg á <https://skemman.is/handle/1946/27213>.

²⁸ Louise Folker Christensen, „Forlaget OVBIDAT bedriver litterær aktivisme“, *Politiken*, 3. janúar 2015, sótt 15. júlí 2020 af https://politiken.dk/kultur/boger/interview_boger/art5558992/Forlaget-OVBIDAT-bedriver-litterær-aktivisme.

leggjarinn saumaði bækur á staðnum og gaf lesendum færi á að sauma sitt eigið eintak.²⁹ Örforlagið Pote Produktion sem er á Skáni í Svíþjóð³⁰ gefur einnig út handgerðar og stundum handskrifaðar bækur í takmörkuðu upp-
lagi. Verkið *Som uro (Eins og órói)* eftir Maja Elverkilde er bókverk í formi óróa sem er ekki aðeins búinn til úr efnum sem finnast í náttúrunni, heldur eru líka svæðisbundin. Verkinu fylgir lítið blað sem lýsir innihaldinu og upp-
runa efnisins:

Þetta er *handunnin* vara, búin til úr pappír, *handspunninni ull* og *perutrjúgreinum sem hafa verið klipptar hjá skógarbúsi mínu á Skáni*. Þetta er brothætt vara sem þarf að fara varlega með – þetta er nátt-
úruafurð sem mun breytast með tímanum (greinarnar þorna upp, verða minni; ullin fléttast upp, verður loftkenndari). En þetta er líka einföld hönnun, sem er *auðvelt að laga*.³¹ (leturbreyting mín)

Áherslan er lögð á handverk og uppruna efnisins, en líka náttúrulega eigin-
leika verksins, sem mun breytast með tímanum. Lesandanum eða neytand-
anum er boðið að taka þátt í verkinu og laga það sjálfur þegar þörf krefur. Bókverkið er gert að náttúruafurð og næstum lifandi hlut, eins og áminning um að menning og náttúra, manngerð list og náttúruafurðir verða ekki að-
skildar.

²⁹ „Kunst og bøger“, *Denfrie*, 2012, sótt 15. júlí 2020 af <http://denfrie.dk/udstilling/kunst-og-boeger/>.

³⁰ Þess má geta að forlagið *Pote Produktion* notar einnig þjónustu KLS PurePrint A/S.

³¹ Maja Elverkilde, *Som uro (digturo)*, Pote Produktion, 2016. Frumtextinn: „Dette er et *håndlavet* produkt, fremstillet af papir, *håndspundetuld* og *peretræskvisteklippet ved mit skånske skovbus*. Dette er et skrøbeligt produkt, som skal *behandles nænsomt* – det er et *naturprodukt*, der over tid *vil ændre sig* (kvistene tørrer ind, bliver mindre; ulden spinder sig ud, bliver luftigere). Men det er også en simpel konstruktion, som er *let at reparere*.“

Maja Elverkilde, *Eins og órói*, 2016, mynd af heimasíðu höfundarins.

Eins og áður var rætt í tengslum við starfsemi Laboratoriet for Æstetik og Økologi, er hið efnislega ekki eina leiðin fyrir örförlög að leggja sitt af mörkum til umhverfisumræðunnar. Inntak verkanna snýr oft að mannaaldarhugmyndum og vistfræðilegum hugleiðingum. Á þennan hátt skilgreina örförlög *stefnumörkun* sína. Viðfangsefni verka snúast gjarnan um ekki-mannlegt líf og fá til að mynda plöntur að vera í aðalhlutverki í verkum. Æ fleiri bækur sem koma út hjá norrænum örförlögum, eins og til dæmis hjá Forlaget Uro, Forlaget Ekbátana, Forlaget Virkelig og Forlagið Eksil, beina athyglinni þangað. Meðal annars má nefna að danska örförlagið Uro hefur gefið út *Frukt & grønne sager (Ávextir og grænn matur)* eftir Shekufe Tadayoni Heiberg, sem er safn ljóða um ávexti og grænmeti með teikningum af þeim. Markmið ljóðabókarinnar er að varpa ljósi á þessa hversdagslegu hluti sem oft er tekið sem sjálfgefnum og sýna þá í öðru ljósi, þó ekki sé með öðru en því að tileinka þeim ljóð og teikningar og láta þá gegna aðalhlutverki. Annað verk örförlagsins, *Æg (Egg)* eftir sama höfund, er óður til meðgöngu og mæðra þar sem meðal annars egg og máni eiga samtál um erfiðleika þess að vera kringlótt.

MÁNI: Ég á við *öllum* kvendýr, alla kvenmenn, allar hjartarkýr, allar kvenskjaldbökur, allar hvalkýr, öll dýr sem eru, eða geta orðið, mæður. Þær líta öðruvísi á mig. Eins og ég væri í lagi. Þegar þær kíkja, slaka ég á.

EGG: Og hafið, hvað er eiginlega með hafið?

MÁNI: Úff nei, nefndu ekki hafið. Það er svo örvæntingarfullt að það gerir mig fölan og auman. Teygir sig að eilífu og alltaf á móti mér, sýnir enga kurteisi.

EGG: En hafinu finnst þú finn eins og þú ert. Hafið ELSKAR þig, trúðu mér!³²

Manneskjan er ekki lengur í aðalhlutverki öllum stundum og aðrir hlutir og fyrirbæri úr náttúrunni eru sett í sviðsljósið í þeim tilgangi að vekja samkennd hjá fólki með þeim.

Vistfræðileg vitund skín í gegn á fleiri vegu, eins og sjá má dæmi um hjá danska örforlaginu Ekbátana. Forlagið hefur gefið út bókina *Det var ikke planen at købe kælroer* (*Það var ekki ætlunin að kaupa gulrófur*) eftir Anders Haahr Rasmussen, sem ber undirtítilinn „køgebogsroman“ eða „matreiðsluskáldsaga“. Aðalpersónan er ung kona að nafni Amanda sem er grænmetisæta og eldar mat í hverjum kafla bókarinnar og hver kafla hefst á uppskrift að þeim rétti sem verður fyrir valinu hverju sinni. Kaflarnir eru nefndir eftir þeim réttum sem eru búnir til í þeim, rétt eins og í matreiðslubók. Aðalpersónan er mjög meðvituð ung kona sem stendur ekki á sama um matarsóun og áhrif manna á jörðina. Þetta viðhorf kemur fram í undirliggjandi rödd sem fylgir frásögninni á meðan hún eldar. Forlagið Ekbátana lætur ekki staðar numið þar, heldur býður upp á sérstaka upplestrarupplifun. Upplesturinn felst í því að boðið er upp á fjögurra rétta máltíð sem kemur beint úr bókinni og fylgir uppskriftum Amöndu. Á meðan boðsgestirnir gæða sér á hverjum og einum rétti, les rithöfundurinn upp þann kafla sem geymir uppskrift að réttinum sem þeir eru að njóta. Bókin er tekin út fyrir ramma blaðsíðnanna og verður að gjörningi. Lesendurnir fá að bragða á bókinni og setja sig í spor

³² Shekufe Tadayoni Heiberg, *Æg*, Kaupmannahöfn: Forlaget Uro, 2017, bls. 95. Frumtextinn: „MÁNE: Jeg mener *alle* hundyrene, hunmennesker, hunhjorte, hunskildpadder, hunhvaler, alle dem der er, eller kan blive, mødre. De ser anderledes på mig. Som om jeg er ok. Når de kigger, slapper jeg af.

ÆG: Og havet, hvad egentlig med havet?

MÁNE: Uf nej, nævn ikke havet. Det er så desperat at det gør mig bleg og dårlig. Strækker sig evig og altid imod mig, har ingen pli.

ÆG: Men havet kan jo netop li dig som du er. Havet ELSKER dig, tro mig!“

aðalpersónunnar; komast nær henni. Um leið fá þeir framreidda fulla grænmetismáltíð, sem í sjálfu sér mætti kalla aðgerðasinnaðan gjörning. Rætur þess að innlima mat í umhverfi listarinnar má rekja til framúrstefnunnar, frá því að skrifað var um óvenjulega rétti í stefnuyfirlýsingum fútúrista til hreyfinga eins og Fluxus á sjöunda áratugnum, sem lögðu áherslu á „matarlist“ (e. *eat art*), eða það að innbyrða matvæli á listrænu formi.³³ Þetta er dæmi um endurkomu matvæla í listum, skrifum og gjörningum á vegum örforlaga, sem vekur athygli og leiðir í ljós hugmyndir sem skipta máli um þessar mundir – val um grænmetisfæði, og ekki síður lífsstíll grænkera (e. *veganism*), sem leið til að minnka kolefnisspor okkar.

Þrátt fyrir að náttúran hafi löngum heillað rithöfunda og skáld og ósjaldan verið efni í skrifum þeirra, hefur hún nú fengið nýtt hlutverk. Um er að ræða aðra nálgun höfunda á náttúruna, þar sem hún er lifandi á sama hátt og manneskjur, og ekki-mannlegum einingum er gefið meira vægi. Þetta eru aðgerðasinnaðar bókmenntir sem reyna á sinn hátt að breyta orðræðu og um leið upplifun manna á umhverfi sínu í von um að breyta hegðun þeirra líka. Danska örforlagið Virkelig gaf nýlega út þýðingu á bók eftir kínversk-bandaríska rithöfundinn Mei-Mei Berssenbrugge *Hallo, roserne* (*Sælur, rósirnar*) sem gefur plöntum rödd og eignar þeim vilja. Þær eru félagsverur sem eiga í samskiptum eins og manneskjur og þessar tvær tegundir eiga líka samtál í ljóðabókinni:

Þetta skynjaða mikilvægi magnast við að sjá rósina, af því að ljós í DNA frumum mínum nemur tíðni ljósbylgna frá blóminu eins og heilmynd.

Öll rósín, krónublöðin í lofti sem hreyfast, af því að ilmur skráist eins og kúla, svo þegar ég kalla fram tilfinninguna, snerti ég hið margvíða.³⁴

Forlaget Virkelig hefur einnig gefið út rit eftir Ursulu K. Le Guin sem er mikil fyrirmynd örforlagsins Laboratoire for Æstetik og Økologi. Þetta er

³³ Cecilia Novero, *Antidiets of the Avant-Garde. From Futurist Cooking to Eat Art*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010, bls. xiii.

³⁴ Mei-Mei Berssenbrugge, *Hallo, roserne*, þýðandi Sofie Isager Ahl, Kaupmannahöfn: Forlaget Virkelig, 2019, bls. 79. Frumtextinn: „Denne følte betydning ved synet af rosen forstærkes, fordi lys i / Mine cellers DNA modtager lysfrekvenserne fra blomsten som / Et hologram. // Hele rosen, kronblade i luft der bevæger sig, følelsen af duft / Registreres som en sfære, så når jeg genkalder følelsen, berører / Jeg det flerdimensionelle.“

ekki einstakt dæmi og benda má á að örforlög samtíma okkar, ásamt höfundum þeirra, tengja sig við verk Le Guin vegna íkónískrar stöðu hennar innan náttúruverndarhreyfingarinnar almennt. Auk þess má segja að hún gegni hlutverki kennivalds eða einskonar andlegrar fyrirmyndar, sem þau geta stutt sig við ásamt kenningum hennar, sem taldar eru eiga brýnt erindi í dag.³⁵ Þetta gerir þeim kleift að staðsetja sig innan ákveðinnar hefðar umhverfisverndarorðræðu og færir þeim menningarlegt auðmagn. Í einni þýðingu á verki eftir Le Guin sem Forlaget Virkelig hefur gefið út, *Acaciefroernes forfatter (Höfundur akasúfræjanna)*, reynir flokkur fræðimanna að lesa texta sem er skrifaður af maurum. Örforlagið hefur einnig, í samstarfi við Laboratoriet for Æstetik og Økologi, gefið út *Bærepøsetorien om fiktion* eftir Le Guin, sem í kjölfarið hefur haft mikil áhrif á skáld og örforlög í Danmörku. Til dæmis má nefna að verk forlagsins Uro, sem kom út árið 2019, sótti innblástur í þetta rit og heitir „Bær 1“ (Ber 1) eftir Shökufe. Bókin var handgerð og gefin út í einungis tíu eintökum og fékkst í taupoka. Þetta má lesa sem vísun í rit eftir Le Guin sem fjallar um burðarpoka til að bera ber og önnur fyrirbæri sem fólk safnar. Le Guin skrifar um burðarpoka sem fyrsta nauðsynjahlut mannkynsins, og hafi komið á undan spjótum og veiðimenningu. Le Guin líkir þessu við kvenkynið og undirstrikar mikilvægi þess. Með því að lýsa yfir á samfélagsmiðlum að bókin sé innblásin af verki Le Guin skrifar örforlagið sig inn í þessa stefnu og staðfestir feminíska afstöðu sína.

Þörfin fyrir að endursegja söguna á annan hátt, sem einkennir skáldskap Ursulu K. Le Guin og birtist einnig í skrifum Donnu Haraway, mótar nýjustu hugleiðingarnar um náttúru sem enduróma í listum og bókmenntum samtímans. Hugmyndir um „dökku vistfræðina“ (e. „dark ecology“) og mannkynið og náttúru sem eina heild, eins og Timothy Morton hefur fjallað um,³⁶ breiðast út í bókmenntum Norðurlanda. Fyrirbærið „samþætting“ (e. „mesh“) sem gengur út á að allar lífverur á jörðinni, lifandi og ekki-lifandi, séu samtengdar,³⁷ hefur einnig borist út á jaðar norræna svæðisins. Árið 2018 gaf færeyska örforlagið Eksil út ljóðabókina *Korallbruni (Kóralbruni)* eftir Önnu Malan Jógvansdóttur, sem fjallar um ljóðmælanda sem drukkna í hafinu til að leysast upp og verða eitt með náttúrunni. Ljóðabókin byrjar á því að ljóðmælandinn finnur fyrir hafinu í sjálfri sér, sem dregur hana að því:

³⁵ Siobhan Leddy, „We should all be reading more Ursula Le Guin“, *the Outline*, 28. ágúst 2019, sótt 15. júlí 2020 af <https://theoutline.com/post/7886/ursula-le-guin-carrier-bag-theory>.

³⁶ Timothy Morton, *The Ecological Thought*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010, bls. 59.

³⁷ Sama heimild, bls. 29.

ég sé hafið streyma
eins og blóðið
gegnum
bláu æðarnar
undir hvítu húðinni

hafið: „ég syndi í þér og þess vegna skalt þú líka synda í mér“³⁸

Í kjölfarið hlýðir ljóðmælandinn kalli hafsins og drukknar. Lýsingar á upplausn líkamans eru myndrænar og lesandinn fær að fylgjast með hafdýrum éta upp líkamann og hafplöntum vaxa út úr honum.

smáfiskarnir synda
inn og út
úr kjafti mínum
á meðan þeir narta í
andlit
tungu
kjálka³⁹

Ógnvekjandi fegurð er lýst í því samlífi sem verður til.

milli þöngla minna vaxa nú
krossfiskaliljur
fingraliljur
kjötliljur
sogiljur⁴⁰

Sameiginlegur uppruni manneskju og hafs er gefinn til kynna og rakinn til niðurstöðu þar til hringurinn lokast og hún verður eitt með hafinu:

ég
er
blá

³⁸ Anna Malan Jógvansdóttir, *Korallbruni*, Þórshöfn: Forlagið Eksil, 2018, bls. 7. Frumtextinn: „ég síggi havið streyma / sum blóðið / gjøgnum / bláu æðrarnar / undir hvítu húðini // havið: „ég svimji í tær tí mást tú eisini svimja í mær““.

³⁹ Sama rit, bls. 30. Frumtextinn: „smáfiskarnir svimja / inn og út / úr mínum gapi / meðan teir nippa / andlit / tungu / kjálkar“.

⁴⁰ Sama rit, bls. 45. Frumtextinn: „millum mínar tonglar vaxa nú / krossfiskaliljur / fingraliljur / kjötliljur / súgvililjur“.

streymi
 langt
 burt
 frá
 landi

 ég
 er
 blá⁴¹

Í þessum ljóðabálki er órjúfanlegum tengslum okkar við náttúruna lýst en hann er einnig myndskreyttur með teikningum af kóröllum og þangi sem vex út úr mannlíkama.

Örforlagið Eksil hefur einnig víkkað út starfsemi sína með því að skipuleggja gjörninga og hátíðir en þannig hefur það gert *gjörningsþáttinn* sýnilegan. Skýrt dæmi um þverfaglegan gjörning í faðmi náttúrunnar er hátíðin „Always Coming Home“ („Alltaf á heimleið“) á vegum Eksil, í samstarfi við Laboratoriet for Æstetik og Ökologi, sem var partur af tónlistarhátíðinni *G! Festivalur* og fór fram í júlí 2019 í Gøtu í Færeyjum. Titillinn er vísun í samnefnt verk Ursulu K. Le Guin og enn og aftur er þetta leið til að skrifa sig ekki aðeins inn í náttúruverndarstefnu, heldur líka inn í örforlagastarfseminu í Kaupmannahöfn, helstu miðstöð slíkrar starfsemi á Norðurlöndum. Tilgangur hátíðarinnar var að endurhugsa hugtakið *heim* á tímum loftslagsbreytinga af mannavöldum og leiða listir og vísindi til samtals sem gæti leitt til betri skilnings á efninu.⁴² Af þessu tilefni komu saman listamenn og aðrir þátttakendur frá Færeyjum, Íslandi og Danmörku. Þeirra á meðal var kanadískt vistfræðiskáld frá Íslandi, angela rawlings, sem efndi til gjörnings á ströndinni í Gøtu, sem fjallaði um breytingar í heimshöfunum vegna loftslagsáhrifa. Gjörningurinn er hluti af stærra verkefni sem gefið var út á bók af Laboratoriet for Æstetik og Ökologi, *Sound of Mull (Hryggjarhljóð)*. Í verkefninu rannsakar a rawlings hvernig megi sviðsetja „tímatál jarðar“ (e. „*geochronology*“) á mannöld meðfram ströndum Norður-Atlantshafsins. Hér má meðal annars finna þessa æfingu:

⁴¹ Sama rit, bls. 49. Frumtextinn: „eg / eri / blá // streymi / langt / vekk / frá / landi // eg / eri / blá“.

⁴² „Í upphafi var orðið *ökologi* (*vistfræði*) þar sem *oikos* á grísku þýðir *heim*.“, segir í kynningartextanum um hátíðina sem má lesa á vefsíðu *G! Festivalur*. „Always Coming Home! – Bókmenntir, prát, framsýningar og list“, *gfestival.fo*, 2019, sótt 15. júlí 2020 af <https://gfestival.fo/news/446>.

Hækkun

Herbergið er þurrt.

Meðan á gjörningnum stendur fyllist herbergið að tveimur þriðju af vatni. Fólk virðist ómeðvitað eða með vott af áhuga, en gerir ekkert. Einn gæti fengið kvíðakast. Annar gæti reynt að finna tappa. Þau ræða ýmislegt, flest af því er ótengt herberginu sem fyllist af vatni.⁴³

Siri Ranva Hjelm Jacobsen, danskur rithöfundur af færeyskum ættum, var líka gestur á fyrrnefndri hátíð en hún fjallaði um bók sína *Havbrevene (Sjáv-arbréfin)* sem geymir bréfaskipti á milli Atlantshafsins og Miðjarðarhafsins um upphaf heimsins og yfirvofandi endalok. Miðjarðarhafið er mun yngra og finnur fyrir meiri tengslum við allt líf á landi, sem kom skriðandi upp úr hafinu.

Stóra systir, takk, en: Heldur þú að við munum gleyma því? Kvikindunum, öllu? Sá tími kemur, oftast í morgunsárið, að ég hvíli mig á botni mínum eins og ástkær flík, að ég verð mjög glöð, vegna þess að allt er ljóst – en svo verð ég allt í einu ringluð. Hvar eiga fuglarnir að lenda? Er eitthvert vit í spurningunni?

M.⁴⁴

Atlantshafið er eldra og vitrara en það treystir á „planið“ eins og það er nefnt í bréfunum. Það sér óumflýjanleika og fegurð í flóðinu og mögulega vottar fyrir von um nýtt líf sem muni kvikna eftir endalok heimsins.

⁴³ a rawlings, *Sound of Mull*, Kaupmannahöfn: Laboratoriet for Æstetik og Økologi, 2019, bls. 85. Frumtextinn: „rising // The room is dry. // Over the course of the performance, the room fills two-thirds full with water. People seem oblivious or passingly interested, but do nothing. One may become panic-stricken. One might try to find a plug. They discuss many things, most of which are not about the room filling with water.“

⁴⁴ Siri Ranva Hjelm Jacobsen, *Havbrevene*, Kaupmannahöfn: Lindhardt og Ringhof, 2019, bls. 58. Frumtextinn: „Storesøster, tak, men: Tror du, vi vil glemme det? Krybene, det hele? Der er tidspunkter, typisk de tidlige morgener, når jeg hviler på min bund som et kærligt klædestykke, hvor jeg bliver meget glad, fordi det hele står klart – men så bliver pludselig forvirret. Hvor skal fuglene lande? Giver spørgsmålet mening? // M.“

Kæra M.

Nú leikur bleikt gas kvöldsins um aldnar kinnar mínar. Ylurinn hvílir þungt innan í mér og ofan á mér. Hugsaðu um strendurnar eins og búning, sem við öll, höfin, sveipum okkur.

Þú verður ekki einmana, því lofa ég þér.

Við verðum spákúla, auga, móðir.

Þín,
Systir⁴⁵

Á hátíðinni var einnig fluttur fyrirlestur um þang og möguleika þess að hreinsa hafid af mengun, auk þess sem boðið var að smakka rétti úr þangi. Nýjar og fjölbreyttar leiðir til að neyta og njóta náttúrunnar voru kynntar og þetta er ekki einstakt dæmi um framtak af þessu tagi. Í þessari nýju náttúru-neysluhyggju virðist öll náttúruvitundin bundin í neyslu og þessi nýja neysla verður að einhverskonar hreinsandi helgiathöfn. Þverstaðurnar verða augljósar þegar horft er til þess hvernig gagnrýnin á neysluhyggjuna virðist oftast sett fram sem annars konar neysla.

Staðbundnar listasýningar og þverfaglegar hátíðir eru smám saman aftur að ná fótfestu á Norðurlöndum, eftir að framúrstefnuhópar eins og Helhesten⁴⁶ í aðdraganda heimsstyrjaldarinnar síðari, Cobra⁴⁷ og skandinavísku sitúásjónistarnir⁴⁸ höfðu rutt brautina með slíkri starfsemi á eftirstrífðstímanum og Fluxus⁴⁹ fylgdi í kjölfarið á sjöunda og áttunda áratugnum. Þessar

⁴⁵ Sama rit, bls. 64. Frumtextinn: „Kære M. // Nu stryger aftenens lyserøde gas mine gamle kinder. Varmen ligger tung i mig og oven på mig. Tænk på kysterne som et kostume, alle vi have er forklædte. // Du bliver ikke ensom, det lover jeg dig. // Vi bliver en spejlkugle, et øje, en mor. // Din, / Søster.“

⁴⁶ Sjá Kerry Greaves, „Smile at the World, and It Will Laugh at You – Helhesten’s *Folkelig*“, *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries 1925–1950*, ritstjórar Benedikt Hjartarson, Andrea Kollnits, Per Stounbjerg og Tania Ørum, Leiden og Boston: Brill Rodopi, 2019, bls. 257–271, hér bls. 257.

⁴⁷ Sjá Karen Kurczynski, „Asger Jorn and Cobra – A Many-Headed Beast“, *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries 1925–1950*, ritstjórar Benedikt Hjartarson, Andrea Kollnits, Per Stounbjerg og Tania Ørum, Leiden og Boston: Brill Rodopi, 2019, bls. 161–188, hér bls. 161.

⁴⁸ Mikkel Bolt Rasmussen, „The Situationist Offensive in Scandinavia“, *A Cultural History of the Avant-garde in the Nordic Countries 1950–1975*, ritstjórar Tania Ørum og Jesper Olsson, Leiden og Boston: Brill Rodopi, 2016, bls. 303–310.

⁴⁹ Peter van der Meijden, „Fluxus, Eric Andersen and the Communist East“, *A Cult-*

hreyfingar gengu út á þverfaglega samvinnu í von um að setja spurningamerki við samfélagið og viðtekinn listskilning á þessum tímabilum, ekki síst með sýningahaldi, gjörningum og tímaritaútgáfu. Til að mynda skipulagði Helhesten-hópurinn fræga sýningu í sirkustjaldi í dýragarðinum í Kaupmannahöfn í maí 1941 á meðan stríðið geisaði og Fluxus hélt hátíðir í Stokkhólmi og Kaupmannahöfn. Laboratoriet for Æstetik og Økologi hefur einnig tekið þátt í hátíðinni „Bloom – Festival om natur og videnskab“ („Bloom – Hátíð um náttúru og vísindi“) í Kaupmannahöfn sem hefur það markmið að skýra með vísindalegum og listrænum hætti hvernig heimurinn hangir saman. Annað verkefni sem forlagið tók þátt í er „Lofoten International Art Festival“ („Alþjóðlega listahátíðin í Lófóten“) sem fór fram í september 2019. Hátíðin var byggð þannig upp að hún fylgdi fjöru og flóði og átti sér stað nokkrum sinnum yfir einn mánuð – hófst á nýju tungli, og fór fram á fyrsta kvartili, fullu tungli, síðasta kvartili og lauk á nýju tungli. Hátíðin var ekki á föstum stað, heldur færðist hún á milli staða til þess að rannsaka umhverfið betur og nota það. Á meðal viðburða á hátíðinni var „Tangkongressen“ („Þangþingið“),⁵⁰ en þar var þang í brennidepli og sjónum beint að menningarlegum og listrænum hliðum þess. Málþingið hafði það að markmiði að skoða orðræðu samtímans um þang og hvernig það er notað á ýmsum sviðum til dæmis sem orka, matur, næring í landbúnaði, í snyrtivörur og lyf. Enduruppötvun náttúrunnar og notagildis hennar, og nýjar varfærnar leiðir til þess að njóta hennar og vera hluti af henni, eru í brennidepli æ fleiri viðburða þar sem bókmenntir, listir og vísindi eru leidd saman.

Fórnfýsi og sjálfsánægja

Þegar horft er til þessara dæma um samtímaörforlög á Norðurlöndum virðast báðar birtingarmyndir starfseminnar, það er hin efnislega og hin inntaksbundna, ríma við valsældarhyggju, eins og fjallað er um hana hér að framan. Þegar um er að ræða útgáfu og dreifingu bóka og bókverka má einnig greina enduróm hinnar nýju neyslumenningar í örforlagaheiminum. Óskin um að fá vörur sínar „beint frá býli“ endurspeglast í ósk um að fá bækur beint frá forleggjara eða jafnvel rithöfundi oftast í sérstökum útgáfuhófum, sérhæfðum hátíðum eða á bókamessum. Í bókmenntaheiminum getur áherslan

---

ural History of the Avant-garde in the Nordic Countries 1950–1975, ritstjórar Tania Ørum og Jesper Olsson, Leiden og Boston: Brill Rodopi, 2016, bls. 324–335.

⁵⁰ „Tangkongressen“, 2019.liaf.no, 2019, sótt 15. júlí 2020 af <https://2019.liaf.no/program/kelp-congress/>.

á sanngjarna viðskiptahætti (e. *fair trade*) birist sem stuðningur og traust sem lesandi sýnir örforlögum, vegna stöðu þeirra sem stofnana sem ekki eru reknar í hagnaðarskyni (e. *non-profit*) og vegna vitundar neytandans um að tekjur af bóksölu renni beint til rithöfundarins og til að standa straum af framleiðslukostnaði. Um leið eru íbúar Vesturlanda æ uppteknari af lífrænum varningi og handvalinn gæðavarningur í takmörkuðu upplagi verður meira virði en varningur sem ekki er lífrænn og meira framboð er af. Á sama hátt er takmarkað upplag bóka, sem er eitt megineinkenni örforlagaútgáfunnar, og náttúruleg, endurunnin og niðurbriótanleg efni meira hrifandi en endalausar raðir bóka sem fylla stóru bókabúðirnar.

Á hinn bóginn höfum við einnig séð breytingar á viðfangsefni og inntaki þeirra bóka sem koma út hjá örforlögum og hvernig unnið er að þeim. Breytingar sem verða á hugsun fólks vegna loftslagsbreytinga, sem hafa nú hlotið aukinn þunga með sænska táningsaðgerðasinnanum Gretu Thunberg, hafa leitt til breytts viðhorfs til flugferða, sem á sænsku hefur fengið heitið „flygskam“ („flugviskubit“)⁵¹ eða skömm á því að ferðast með flugi. Sem mótvægi birtist „tagskryt“ („lestarmont“) eða stolt yfir því að ferðast með lest, sem fleiri og fleiri nýta sér. Þessar hræringar eru ekki óskyldar höfnun á fjöldaframleiddum bókum og bókmenntagreinum og vali á vistfræðilega, félagslega og pólitískt mikilvægum verkum. Ferlinu má lýsa sem einskona bókmenntaneytlu með góðri samvisku. Sú aðdáun á starfsemi örforlaga sem víða kemur fram í efri lögum hinnar menntuðu millistéttar er í raun ein birtingarmynd þeirrar póst-neyslumenningar sem einkennir fyrsta heiminn.

Frá öðru sjónarhorni má glögglega sjá hvernig viðburðastefna og gjörningar örforlaganna, sem oft eru í brennidepli starfseminnar, eru í takt við upplifunaraði nútímans. Það virðist ekki lengur nægja að fá vörur „beint frá býli“, heldur er beinlínis æskilegt að geta líka sótt bóndann heim og virt fyrir sér ferlið. Það að styðja sanngjörn viðskipti felur ekki aðeins í sér að kaupa vörur með sanngirnissvottun, heldur vilja neytendur sjálfir taka þátt í að rækta sínar kjúklingabaunir frá upphafi til enda, með því að styðja bóndann sem sér um vinnuna hinum megin á hnettinum. Það er ekki nóg að styðja aðeins góða hluti og velja rétt, heldur er ekki síður mikilvægt að upplifa ferlið. Lesandinn sem kemur á viðburð örforlags og fær að búa til bókaein-

⁵¹ Helen Coffey, „Flygskam. What is the Flight-Shaming Environmental Movement that’s Sweeping Europe?“, *Independent*, 2019, sótt 15. júlí 2020 af <https://www.independent.co.uk/travel/news-and-advice/flygskam-anti-flying-flight-shaming-swe-den-greta-thornberg-environment-air-travel-train-brag-a8945196.html>.

takið sjálfur kemur ekki aðeins á staðinn til að styðja sjálfstæða forleggjara, heldur líka til að upplifa það að búa til bók (eða þá að brenna hana).⁵² Vistvæn ferðamennska gengur ekki aðeins út á að vernda náttúru landsins, heldur líka út á þá sérstæðu upplifun sem henni fylgir sem flestir þeir er ferðast eftir hefðbundnum leiðum fá ekki. Í kjölfar áðurnefndrar hátíðar í Færeyjum, „Always Coming Home“ sem haldin var á vegum örforlaganna Eksil og Laboratoriet for Æstetik og Økologi, birtist grein eftir þátttakanda og rithöfundinn Siri Ranva Hjelm Jacobsen í *Weekendavisen*. Þar skrifar hún um hátíðina og lýsir skipsferð sinni frá Danmörku til Færeyja en af umhverfisástæðum valdi hún að sigla í stað þess að fljúga. Frásögnin er dæmi um „ferðaesseyju“ en hún inniheldur ótal sögur af framandi manneskjum og viðburðum.⁵³ Með greininni staðsetur hún hátíðina í umhverfisverndarstefnu og umfjöllunin fær nýtt frásagnarlag, þar sem sagan af hátíðinni, sem að mörgu leyti byggðist á gjörningum og upplifunum, fær persónulegan blæ og fjallar um reynsluna af ferðinni sjálfri, sem er öðruvísi en það sem flestir lesendur eru vanir.

Nú á dögum er annarskonar neysla, með vistfræðilegri vitund og ábyrgð, orðin að gagnrýninni og pólitískri samfélagsaðgerð. Hinir nýju neysluhættir setja einnig mark sitt á bókmenntavettvanginn. Sprengja í útgáfu örforlaga sem synda á móti meginstraumnum og fjöldaframleiddum bókmenntum er ein af birtingarmyndum nýrrar neyslumeningar sem hefur náð fótfestu með aukinni vistfræðilegri meðvitund frammi fyrir ógn loftslagsbreytinga. En líkt og í tilfelli valsældarhyggjunnar er hér ekki einungis um að ræða fórnfýsi, heldur líka sjálfsánægju og sjálfsfriðþægingu sem helgast af því að neyta með ábyrgum hætti.⁵⁴ Þetta er ákveðið blæti tengt þeirri fagurfræði sem á rætur í andkapítalískum, vistfræðilega upplýstum neyslumynstrum. Það er ekki bara gott fyrir umhverfið að hjóla frekar en keyra bíl, heldur gefur þessi ferðamáti okkur færi á öðrum nautnum. Þetta er bæði holl líkamsrækt, möguleiki til að vera í fersku lofti og upplifa heiminn á minni hraða. Sambærilega tilhneigingu er að finna í örforlagastarfseminni þar sem leitast er við að bjóða upp á nýjar leiðir til að neyta og njóta bókmennta. Það að nota annað efni í

⁵² Hér er vísað í íslenska örforlagið *Tunglið* sem hefur gefið út bækur sínar á fullu tungli og einungis selt þær í útgáfuhófi. Í lok kvöldsins eru óseld eintök (af 69 útgefnum) brennd á báli.

⁵³ Siri Ranva Hjelm Jacobsen, „Gode rejsende“, *Weekendavisen*, 26. júlí 2019, sótt 15. júlí 2020 af <https://www.weekendavisen.dk/2019-30/boeger/gode-rejsende>.

⁵⁴ Kate Soper, „Introduction. The Mainstreaming of Counter-Consumerist Concern“, *The Politics and Pleasures of Consuming Differently*, ritstjórar Kate Soper, Martin Ryle og Lyn Thomas, New York: Palgrave Macmillan, 2009, bls. 1–21, hér bls. 5.

framleiðslu bóka og nýta sér öðruvísi dreifingu felur í sér gagnrýni á venjur þess kapítalíska samfélags sem hefur leitt til vistikreppu, en sú spurning vaknar hvort bókmenntir sem vistvænn lífsstíll geti á einhvern hátt lagt sitt af mörkum til loftslagsmálanna. Með þessari vangaveltu opnast annað og brýnt sjónarhorn á viðfangsefnið, sem ekki rýmist innan þessarar rannsóknar. Eins og sýnt hefur verið fram á með dæmum af norrænum örforlögum samtímans hafa þau þó ljóslega vistvænt yfirbragð á öllum stigum starfseminnar. Á sama hátt og það að hjóla frekar en keyra bíl í vinnuna er merki um ákveðinn lífsstíll, er ljóðalestur líka hluti af sjálfsmynd og ímynd lesandans. Ljóðlist, og ekki síður ljóðlist eftir ný skáld, er bókmenntaform sem er langt frá því að vera metsöluvænt og örforlögin sjá það oft sem hlutverk sitt að taka að sér þau verk sem stórforlögin hafa ekki áhuga á. Ljóðaneytandinn staðsetur sig annarstaðar en til dæmis glæpasagnaneytandi og ljóðaneytandi fylgir menningarlegt auðmagn. Þótt greining á bakgrunni þeirra sem fylgja örforlögum og ekki síst á stöðu örforleggjaranna sjálfra kalli vitaskuld á ítarlegri empíríska greiningu, virðist óhætt að fullyrða að hér megi greina viss tengsl sem markast af aldurshópi og þjóðfélagsstöðu. Með greininni í *Information*⁵⁵ sem var tileinkuð örforlögum í Danmörku, var til að mynda birtur listi yfir níttján dönsk örforlög, en í greininni var jafnframt hægt að finna upplýsingar um forleggjara og menntun þeirra. Í sauttján forlögum voru einn eða fleiri forleggjarar með háskólagráðu, oftast meistaragráðu, innan hugvísinda, en hin tvö forlögin gáfu ekki upplýsingar um forleggjara. Þó að rannsókn á samsetningu lesendahópsins vanti má gera því skóna að flestir lesendanna séu líka háskólamenntaðir og hafi svipaðan bakgrunn, líklega úr sama félagslega umhverfi. Smekkur og hugmyndir breiðast út og mótast auðveldlega innan sömu hópa. Umhverfisverndarstefnan á möguleika á því að festa rætur í þessum hópum vegna þess að þeir njóta ákveðinna forréttinda og hafa félagslegt og efnahagslegt ráðrúm til að setja hana í brennidepil. Umhverfisvernd er orðin nýttiskuleg leið til ímyndarsköpunar og virkar þannig um leið sem staðfesting á félagslegri stöðu þeirra.

Fagurfræði, stefnumörkun og gjörningur, sem stuðst hefur verið við í meginflokkun á aðferðum örforlaga, einkennast öll af vistfræðilegri vitund. Hér er um að ræða allt frá meðvituðu vali á endurunnu, niðurbrjótanlegu og

⁵⁵ Thomas Thurah, „Tænk på forlaget Basilisk! Ved Information overhovedet, hvad de udgiver?“, *Information*, 2. september 2017, sótt 15. júlí 2020 af <https://www.information.dk/kultur/2017/09/taenk-paa-forlaget-basilisk-ved-information-overhovedet-udgiver>.

náttúrulegu efni við (hand)framleiðslu bóka, til inntaks verka sem endurskilgreina leiðir til að tala um og skilja/skynja náttúru og staðbundinna gjörninga sem færa sýningarrýmið út fyrir hefðbundna hvíta veggja safnsins og yfir á svæði náttúrunnar. Útgáfa bóka er færð út á breiðari vettvang og bókin teygð út yfir mörk textans á ólíkan hátt. Allt bendir þetta til þess að starfsemi örforlaganna sé ein skýrasta birtingarmynd nýrrar umhverfisverndarorðræðu í norrænum bókmenntum.

Það á eftir að koma í ljós hversu mikið þessir nýju straumar innan menningarvettvangsins, sem koma fram sem viðbragð við loftslagsbreytingum og eiga rætur í nýrri andkapítalískri neyslumeningu, kunna að hafa áhrif á afhafnir lesenda/neytenda á öðrum vettvangi. Þó er nokkuð víst að líkt og valsældarhyggjan almennt ná þessir valkostir í bókmenntakerfinu ennþá aðeins til fyrsta heimsins og minnihluta íbúa hans. Einnig er ljóst að viðleitni til að öðlast skilning á birtingarmyndum hinnar nýju umhverfisverndarorðræðu innan hins norræna menningarvettvangs þarf að taka mið af lykilhlutverki örforlaga í því ferli.

ÚTDRÁTTUR

Á mannöld (e. *anthropocene*), þegar loftslagsbreytingar af mannavöldum ógna framtíð okkar og boða endalok þeirrar heimsmyndar sem við þekkjum, vaknar óhjákvæmilega sú spurning hvort pláss sé fyrir bókmenntir, eins og við höfum þekkt þær. Fyrstu tveir áratugir tuttugustu og fyrstu aldar hafa einkennst af æ fleiri örforlögum sem fara gegn straumnum, en starfsemi þeirra grundvallast á breyttu viðhorfi til bókmennta, bókaútgáfu og bókarinnar sem slíkrar. Þau vinna út frá hefð framúrstefnunnar og stefna að því að umbylta ríkjandi fagurfræði og menningarstarfsemi. Þær breytingar sem verða á bókmenntavettvanginum með tilkomu örforlaga fela í sér áherslur sem lagðar eru á: bókverk, takmarkað upplag, tilraunakennd form og fagurfræði, stefnumarkandi texta og gjörninga og loks annars konar dreifingu verka. Þessi stefnubreyting á menningarvettvanginum er í takt við svokallaða valsældarhyggju (e. *alternative hedonism*) sem einkennist af aukinni vistvitund og felur í sér að einstaklingur finnur nautn í því að neyta minna og á annan hátt. Ég mun leitast við að sýna fram á hvernig starfsemi örforlaga tengist gagnrýni slíkrar valsældarhyggju á kapitalisma og hvernig hún er ein athyglisverðasta birtingarmynd nýrrar umhverfisverndarorðræðu í bókmenntum Norðurlanda.

Lykilorð: örforlög, Norðurlönd, mannöld, valsældarhyggja, jaðartexti

ABSTRACT

**Planetary Becomings and Handsewn Publications
The Biggest Questions and the Smallest Presses**

In the Anthropocene, as man-made climate change threatens our future and announces the end of the world as we know it, the question inevitably rises whether there is still room for literature in its conventional form. The twenty-first century has been characterized by the rise of small presses that go against the mainstream and base their activity on a different take on literature, book publishing and the materiality of the book. They operate within the avant-garde tradition and aim to revolutionize the prevailing aesthetics and mainstream cultural practices. This change within the literary field finds its expression in a renewed focus on: books as objects, limited editions, experimental forms and aesthetics, conceptual and performative practices and alternative means of distribution. This movement within the cultural field can be linked to an alternative hedonism, which is characterized by a lifestyle that raises ecological awareness, combined with the individuals taking pleasure in consuming less and in a different way. I will demonstrate how the small press activity is connected with alternative hedonism's critique of capitalism and how it forms one of the most interesting embodiments of a new environmental discourse in the literature of Nordic countries.

Keywords: small presses, the Nordic countries, anthropocene, alternative hedonism, paratext

ANA STANIĆEVIĆ

Doktorsnemi í menningarfræði

Íslensku- og menningardeild

Hugvísindasviði Háskóla Íslands

Sæmundargötu 2

IS-102 Reykjavík, Ísland

ans29@hi.is